

Het vestigingsgedrag van romantische ballingen. Poolse vluchtelingen binnen de Brusselse migrantenprofielen in het midden van de 19de eeuw

IDESBALD GODDEERIS

Professor Doctor – Katholieke Universiteit Leuven

De relatie tussen migratiehistorici en politieke ballingen is zeer ambigu.¹ Lange tijd waren ballingen de enige migranten waarvoor historici belangstelling hadden. In België bijvoorbeeld werd al in de eerste helft van de twintigste eeuw uitvoerig over negentiende-eeuwse ballingen in Brussel gepubliceerd (bijvoorbeeld De Lannoy, 1920; Piérard & Pierson, 1932; Merzbach, 1933). Omwille van hun artistiek, aristocratisch of progressief-emancipatorisch karakter pasten zij immers in de toenmalige historische paradigmata. Bovendien konden zij in de nationale Belgische geschiedenis betrokken worden omdat zij de wijdverspreide mythe bevestigden dat België een gastvrije natie was.

De migratiegeschiedenis, die in België in de jaren tachtig en negentig op gang kwam, bande ballingen echter uit haar onderzoeksvelden. Aanvankelijk was zij nog politiek geïnspireerd, en werden zaken bestudeerd als het vreemdelingenbeleid (Caestecker, 2000) of de politieke strijd binnen migrantengemeenschappen (Morelli, 1987, over Italianen in het interbellum; Van Doorslaer, 1995, over joodse vluchtelingen,...). Steeds meer sluit de migratiegeschiedenis evenwel aan bij de sociale geschiedenis en richt zij zich op andere vragen, groepen en processen. Ballingen passen daar niet in omwille van hun elitaire en politieke connotaties.

Ballingen krijgen zelfs geen plaats in de integralistische modellen die tegenwoordig over migranten verdedigd worden. De Nederlandse historici Jan en Leo Lucassen bijvoorbeeld pleiten voor het bouwen van bruggen tussen categorieën van migranten, die zijn ontstaan door de normale fragmentarisatie in typologieën en deelstudies. Zij stellen dat er meer

¹ Politologen als Y. Shain (1989, 15) en S. Dufoix (1999, 53) definiëren ballingen als migranten die het regime in hun thuisland bestrijden. Deze definitie breekt met de etymologie van zowel 'exil' als 'bannen', maar sluit wel aan bij wat meestal onder ballingen verstaan wordt: een elite die om politieke redenen is moeten vluchten en in de emigratie politiek actief blijft.

gelijkenissen waren dan verschillen tussen vrije en gedwongen migratie, tussen als goed (bijvoorbeeld geselecteerde) en als slecht (bijvoorbeeld vagebonden) gepercipieerde migranten, tussen interregionale en internationale migratie, tussen Europese (en trans-Atlantische) en andere migratiebewegingen, tussen pre-industriële en 'moderne' migraties, en uiteraard ook tussen vluchtelingen en economische migranten (Lucassen & Lucassen, 1999). Een politiek actieve elite in de migratie nemen zij echter niet op in hun overzicht.

Daardoor blijven ballingen voorgesteld worden als uitzonderlijke migranten. Zeker betreffende de romantische ballingen van de negentiende eeuw blijven de representaties overeind die zij zelf hadden gecreëerd en bevestigd lijken te worden door biografieën van grote namen. Nog steeds beschouwt men hen als een statische en homogene groep van arme idealisten, die zich bleven richten op hun vaderland, zich niet integreerden in de maatschappij van hun gastland en een opgejaagd zwerversbestaan kenden (in tegenstelling tot andere migranten, die in hun gastland een nieuw leven opbouwden en zich geleidelijk integreerden).

De vraag of deze dichotomie correct is, wordt in deze bijdrage beantwoord aan de hand van de case van Poolse ballingen in België en, meer bepaald, Brussel. De Polen waren goed vertegenwoordigd onder de romantische ballingen: zij hadden in 1795 en opnieuw in 1815 hun onafhankelijkheid verloren, kwamen regelmatig in opstand, maar werden telkens verslagen en tot emigratie gedwongen. De grootste en belangrijkste vluchtelingengolf vond plaats na de opstand van 1830-1831. Zij bracht circa zeventuizend officieren, politici en intellectuelen naar West-Europa. De meesten trokken naar Frankrijk, maar ook in België hebben er enkele honderden Poolse ballingen gewoond.²

In deze bijdrage worden enkele facetten van het vestigingsgedrag van deze Poolse ballingen in België onder de loep genomen: hun mobiliteit en *ethnic clustering*, hun beroepsstratificatie en levensstandaard, en hun huwelijksgedrag.³ Op die manier wordt nagegaan in welke mate het vestigingsgedrag

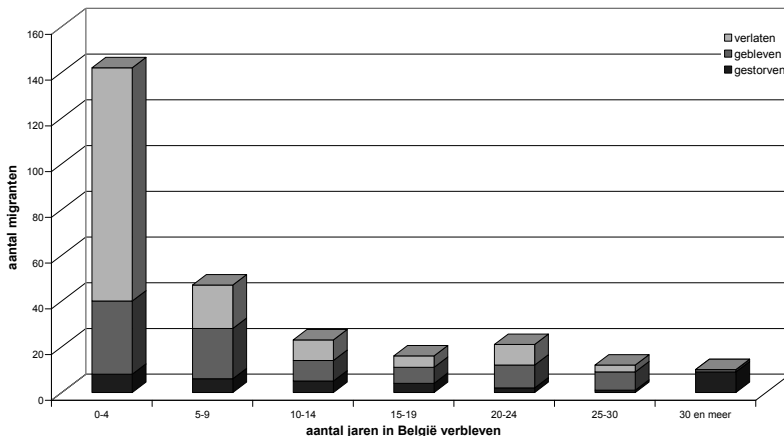
². Over deze Poolse migratie publiceerde ik eerder al (Goddeeris, 1999). Onderstaande bijdrage is een bewerking van een paragraaf uit mijn proefschrift (2001, 97-132), waarvan ik het deel over de 19de eeuw binnenkort hoop uit te geven. Voor meer details, zeker betreffende namen en referenties, verwijs ik voorlopig naar dat proefschrift.

³. Dit gebeurt telkens op kwantitatieve wijze, al hanteer ik daarbij wel verschillende methodes. De verblijfsduur wordt gemeten aan de hand van een groep van 272 Polen die

van Poolse ballingen verschilde van dat van andere, 'gewone' migranten. Voor deze vergelijking kan gebruik gemaakt worden van de resultaten van het doctoraal onderzoek van S. De Schaepdrijver. Zij onderzocht de buitenlandse migratie naar Brussel tussen 1846 en 1856 aan de hand van een steekproef van 4.145 migranten, waarvan zij onder meer de afkomst, beroepsactiviteiten en woonplaatsen binnen de stad analyseert (De Schaepdrijver, 1990, o.a. 136-137, 14-16). Haar gegevens vormen daarom ideaal vergelijkingsmateriaal, ook al dateren zij van een later decennium (de onderzochte Poolse ballingen arriveerden in België tussen 1831 en 1846).

1. MOBILITEIT EN 'ETHNIC CLUSTERING'

De eerste vraag die bij het onderzoek naar vestigingsgedrag gesteld moet worden, is uiteraard die naar de mate waarin Poolse migranten zich in België vestigden. In figuur 1 wordt voor 272 geïdentificeerde Polen die tussen 1831 en 1846 naar België immigrerden, nagegaan hoelang zij in België hebben verbleven en op welke manier zij het land hebben verlaten.

FIGUUR 1: DE VERTREKWIJZE GEKOPPELD AAN DE VERBLIJFSDUUR

tussen 1831 en 1846 naar België immigrerden en in een prosopografie geïdentificeerd werden. Voor een bespreking van de groep en haar representativiteit, zie: Goddeeris (1999, 264). De *ethnic clustering* wordt nagegaan aan de hand van enkele voorbeelden, die zeker niet atypisch waren. De beroepsactiviteiten worden bestudeerd aan de hand van een lijst van Poolse migranten in België in 1837. Het huwelijksgedrag wordt onderzocht met een overzicht van alle bekende huwelijken van Polen in België.

De figuur toont duidelijk dat opvallend veel migranten slechts korte tijd in België gewoond hebben: meer dan de helft (142) minder dan vijf jaar, 70% minder dan tien jaar. Van deze laatste groep (de twee linkse kolommen) zijn slechts veertien Polen bekend die in België overleden zijn; in totaal kennen we slechts 35 Polen die er zijn gestorven. De overgrote meerderheid van de Poolse ballingen heeft België dus verlaten, ook een groot deel van de categorie van 'blijvers' (waarmee bedoeld wordt dat iemand volgens de jongste overgeleverde gegevens nog in België zat). Uiteindelijk heeft slechts een minderheid van de Poolse migranten zich definitief in België gevestigd. Het beeld van de dolende balling is dus zeker niet volledig uit de lucht gegrepen.

Toch betekent dit niet dat ballingen hierin fundamenteel verschilden van economische migranten. Integendeel, het gedrag van de Polen lijkt sterk op dat van de meeste andere migranten die in het midden van de 19de eeuw naar Brussel en andere Europese steden trokken. Het onderzoek van De Schaepdrijver heeft hierover enkele diep verankerde beelden ontkracht. De meeste immigranten in Brussel kwamen niet uit het omringende platteland, maar uit een andere stad. Immigratie naar Brussel was geen plattelandsvlucht, maar een *urban to urban flow*. Zij gebeurde niet stapsgewijs en *unidirectional* (van een dorp naar de dichtstbijzijnde stad, vandaar naar een grotere stad, en zo uiteindelijk naar de hoofdstad), maar circulair: veel negentiende-eeuwse migranten trokken van de ene stad naar de andere, en kwamen zo soms ook in Brussel terecht. Voor conclusies over de verblijfsduur beschikt De Schaepdrijver over veel minder gegevens (de stadsautoriteiten hielden het vertrek veel minder nauwgezet bij), maar toch vond zij 1.099 buitenlandse nieuwkomers (29% van de onderzochte groep) die Brussel in het door haar bestudeerde decennium opnieuw verlieten (De Schaepdrijver, 1990, 54-62).

De geringe vestigingsgraad van Poolse vluchtelingen komt dus helemaal overeen met die van andere migranten. Hetzelfde geldt voor de regelmatige verhuizingen binnen Brussel of België. Dat Polen en andere ballingen regelmatig verhuisden, wordt vaak aangehaald omdat dit het beeld van een zwerversbestaan bevestigt. Karl Marx is gedurende de drie jaar dat hij in Brussel heeft gewoond negen keer verhuisd (De Maesschalck, s.d., 222-224). Ook de Pool Wincenty Tyszkiewicz woonde op minstens negen verschillende adressen, al verbleef hij vijftien jaar (1833-1848) in België (Claerhout & Goddeeris, 2002). Deze hoge verhuisgraad typeert echter niet alleen ballingen. Ook wat de *intra urban mobility* bij economische migranten betreft stelt De Schaepdrijver (1990, 108-110) dat: "Like other nineteenth-century cities, Brussels housed a population on the move".

Omwille van de grote mobiliteit werd niet systematisch nagegaan of de Poolse kolonie in Brussel geconcentreerd leefde in bepaalde wijken. Dat was niet het geval volgens De Schaepdrijver (1990, 87-88, 112-113), die herhaaldelijk benadrukt dat er geen *ethnic clustering* plaatsvond onder de buitenlandse migranten in Brussel. Ook de Polen lijken zich na enige tijd over Brussel verspreid te hebben (wel blijkt uit de veertiendaagse *relevés* van de Brusselse politie dat zij direct na hun aankomst regelmatig in dezelfde hotels verbleven). De bekendste ballingen woonden in de binnenstad, maar de politiearchieven signaleren ook regelmatig Polen die in de Brusselse buurgemeenten woonden, bijvoorbeeld in Sint-Joost-ten-Noode, Elsene of Ukkel.

Het feit dat zij niet meer in elkaars buurt woonden, betekent niet dat zij elkaar niet meer ontmoetten. Integendeel, er waren plaatsen in Brussel die door sommige Polen gefrequeenteerd werden. Radicaal-democraten kwamen bijeen in het *Café des mille colonnes* aan de Muntschouwburg⁴ en het estaminet van een zekere Benoni.⁵ Aristocratische Polen ontvingen landgenoten op salons en soirees – in de zomer van 1847 schreef generaal Jan Skrzynecki dat hij al drie maanden lang elke avond gemiddeld twintig gasten, voornamelijk Poolse, ontving.⁶ Men mag dit uiteraard niet veralgemenen: het is geen strikte *ethnic clustering* (het gaat niet om woonplaatsen, maar om bezoeken waar ook andere nationaliteiten aanwezig waren), en Rufin Piotrowski schreef in 1849 bijvoorbeeld uitdrukkelijk dat "er hier [in Brussel] tot honderd Polen zitten, maar we zien elkaar altijd slechts toevallig" en "zij leven voor het grootste deel afgezonderd".⁷ Toch mag men een zekere mate van Poolse samenhang niet ontkennen, en lijkt dit een verschil tussen economische en politieke migranten (ook Franse ballingen van het *Seconde Empire* kwamen vaak samen, vooral rond de Sint-Hubertusgalerijen).⁸ Het kan verklaard worden door gemeenschappelijke ervaringen van opstand, verdrukking

⁴ *La Voix du Peuple*, 1/39 (24.11.1833), 1 en Kuypers (1960, 3) over de Polen; Ronin (1991, 25) en *Documenten*, 478, 480, 490, 493 en 741 over andere ballingen.

⁵ Lelewel, *Listy Emigracyjne...*, I 213 (10.11.1833) of V 137 (14.12.1835); Konarski, *Dziennik z lat 1831-1834*, 1973, 219ff.; *La Voix de Peuple*, 2/2 (5.1.1834) en *Documenten*, 91 en 177.

⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (PAN), 2210/13 (bijvoorbeeld 134-137 en 139-140; brieven van J. Skrzynecki aan S.E. Koźmian) en 1840 (bijvoorbeeld 24, 38-39, 78-79, 94-97, 108-109; brieven van J. Skrzynecki aan W. Wielogłowski). Zie ook bijvoorbeeld Lelewel, *Listy Emigracyjne...*, II 316 (21.4.1840), II 361 (5.5.1841) en III 7 (1.4.1842).

⁷ Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), 509/18, 501-504 en 509-512 (R. Piotrowski aan W. Laskowicz; Brussel, 11.8.1849 en 30.12.1849).

⁸ Saint-Ferréol, *Les proscrits français en Belgique ou La Belgique contemporaine vue à travers l'exil*, Paris, 1875, pp. 71, 311.

en verzet, en werd mogelijk ook gestimuleerd door de grotere afstand (de gemiddelde buitenlandse immigrant in Brussel was afkomstig van het zuiden van Nederland, het westen van Duitsland of het noorden van Frankrijk).

2. BEROEPEN EN LEVENSSSTANDAARD

Een ander klassiek beeld van de balling is zijn armoede: door zijn thuisloosheid kon hij geen normaal leven opbouwen en leefde hij van zijn pen, van liefdadigheid of van de steun van sympathisanten. Om de juistheid van dat beeld te toetsen werd het beroep gezocht van alle Polen waarvan bekend is dat zij in 1837 in België woonden. Van 97 Polen is dat gelukt. Hun beroepen worden (met telkens het aantal personen die het beroep uitoefenden) afgebeeld in figuur 2. Men mag aannemen dat deze groep vrij representatief is. Enerzijds werden er in totaal 132 Polen geïdentificeerd die in 1837 in België hebben gewoond, en is dus van 73% een beroep gekend. Anderzijds schreef men in het Brusselse Polenblad *Sprawy emigracji* in de herfst van 1837 dat er

"[van de hoogstens honderd emigranten in België] zijn er 25 in het Belgisch leger, onderhouden zes zich met hun eigen kapitaal en leeft de rest van handwerk",⁹

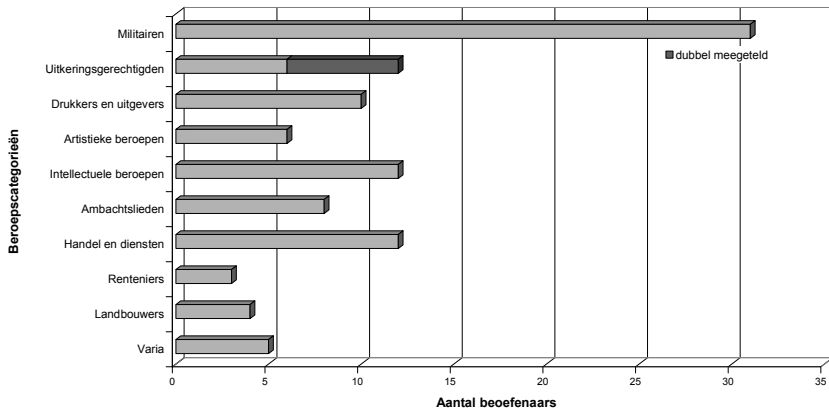
en komt dit vrij mooi overeen met figuur 2, die 31 Poolse militairen in Belgische dienst en drie renteniers telt.¹⁰

Een aantal beroepen zijn typisch voor Polen of voor ballingen. Dat geldt op de eerste plaats voor de 31 Poolse officieren die in 1837 in het Belgisch leger dienden. In 1832 en 1838 rekruteerde Leopold I inderdaad enkele tientallen Polen om het gebrek aan officieren in het Belgisch leger op te vullen (Pannecki, 2001). In vergelijking met andere migrantengroepen was dat uitzonderlijk. Onder 3.009 mannelijke buitenlandse migranten in Brussel telde De Schaeppdrijver (1990, 144, 153) slechts 15 legerofficieren. Naast de Polen hebben er in het Belgische leger enkele tientallen Franse en een handvol Saksische officieren gediend (De Vos, 1984, 426-427).¹¹

⁹. *Sprawy Emigracji*, 1 (s.d., tussen 3.10.1837 en 28.11.1837), 87.

¹⁰. Uiteraard blijft voorzichtigheid noodzakelijk: de professionele gegevens van sommige ballingen dateren niet van 1837, de methode houdt geen rekening met interprofessionele mobiliteit, dagloners of werklozen.

¹¹. En ook: Saint-Ferréol, *Les proscrits français en Belgique ou La Belgique contemporaine vue à travers l'exil*, Paris, 1875, II 63ff.

FIGUUR 2: BEROEPSSTRATIFICATIE VAN POLEN IN BELGIË IN CA. 1837

Even opvallend zijn de Polen die een uitkering kregen van de overheid. De figuur maakt melding van twaalf uitkeringsgerechtigden, waarvan er zes ook een beroep uitoefenden en daarom in een ander kleur zijn gezet. In totaal (dus ook buiten 1837) hebben er echter zeker enkele tientallen (volgens sommige schattingen zelfs een zestigtal) Polen maandelijks een bepaalde geldsom, meestal 45 frank, gekregen van het Belgische ministerie van Oorlog, Justitie of Binnenlandse Zaken.¹² Dat was niet uniek voor België (ook in Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten gebeurde dat), evenmin typisch voor Polen (ook Italiaanse vluchtelingen in België hebben zo'n uitkering genoten, al lijken de Polen hierin wel bevoordeeld), maar wel eigen aan vluchtelingen (Battistini, 1968, 283-284; Goddeeris, 2000).

Een derde opvallende categorie in de figuur zijn de Polen die in het boekwezen hebben gewerkt. Zeker drie Polen hebben in België een eigen drukkerij of uitgeverij proberen op te richten, evenwel zonder groot succes. Daarnaast werkten er ook verscheidene Polen bij Belgische uitgeverijen als zetter, corrector of lithograaf. In Brussel was dat echter niet uitzonderlijk: bijna 5% van de mannelijke beroepsbevolking werkte in deze sector, die in volle bloei was gekomen door enkele stimulerende initiatieven van Willem I in de jaren 1820 en de wijdverspreide praktijk van goedkope herdrukken. In vergelijking met andere migranten zijn deze Poolse drukkers, zettters en correctoren echter

¹². Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (OSS), 12.158 (verslag T. Dubecki, 20.2.1851), 142-143.

wel uitzonderlijk: van alle nieuwkomers werkte slechts 2,2% in de uitgeversector, in relatieve termen meer dan de helft minder dus dan de totale bevolking. De Schaepdrijver verklaart deze ondervertegenwoordiging met de grote geslotenheid van de sector, die al in 1842 een soort van vakbond *avant la lettre* oprichtte. Dat de Polen relatief gezien wel veel meer in de uitgeverwereld werkten, zou kunnen uitgelegd worden met het feit dat de sector in de jaren 1830 (die buiten het onderzoek van De Schaepdrijver vallen) nog niet zo gesloten was. Maar wellicht is het plausibeler om aan te nemen dat het gedrag van de Polen hier afweek van dat van gewone nieuwkomers, en dat zij als vluchtelingen en intellectuelen meer geïnteresseerd waren in het boek- en drukwezen dan in andere sectoren van de arbeidsmarkt. Ook de Franse vluchtelingen na 1851, zoals Jules Hetzel en Albert Lacroix, maakten van Brussel een uitgavecentrum (Billen, 2000, 21; De Schaepdrijver, 1990, 38, 78, 151; Quaghebeur, 2000, 40-42).

Drie in het oog springende beroepsgroepen – legerofficieren, uitkeringsgerechtigden en drukkers – zijn dus atypisch voor migranten in Brussel. De meeste andere beroepen die de Polen uitoefenden, sluiten echter wel helemaal aan bij de conclusies van De Schaepdrijver over de beroepsstructuur van immigranten in Brussel.

Zo had De Schaepdrijver (1990, 75-76) een hoger percentage van artistieke en intellectuele beroepen vastgesteld onder de migranten dan onder de totale Brusselse bevolking. Bij de Poolse vluchtelingen was dat niet anders. Zeker zes Polen die in 1837 in België verbleven oefenden een 'artistiek' beroep uit: een beeldhouwer, een schilder-inlijster, een steengraeur, een glas- en kunstschilder, een pianist en een cabaretier. Daarnaast vinden we ook veel intellectuele beroepen terug: een advocaat, een arts, een ingenieur, twee publicisten en zeker zes onderwijzers, zowel in lagere scholen als aan de Brusselse academie (Józef Królikowski), officierenschool (Rudolf Hasford) en normaalschool (Edward Rottermund).¹³

Een even opvallend hoog aantal Polen was ambachtsman. Over deze sector schrijft De Schaepdrijver (1990, 65, 76-77) dat buitenlandse immigranten vooral oververtegenwoordigd waren in "expanding or skilled occupations", zoals vioolbouw, binnenhuisdecoratie, mechaniek en de vervaardiging van

¹³. Biblioteka Czartoryskich (BCZ), Teka E.S. Rottermunda; BSA, Huwelijk 1837/844, Algemeen Rijksarchief (ARA), Individueel Dossier Vreemdelingenpolitie (VPID) 50.671; Maroy, "Un épisode..." [J. Królikowski]; Lelewel, *Listy Emigracyjne...*, II 263 en 281-282 [R. Hasford].

luxegoederen. Deze stelling is zeker ook toepasbaar op de Poolse vluchtelingen, waaronder zich telkens één fabrikant bevond van horloges, zadels, sigaren, hoeden en piano's. De laatste, Feliks Jastrzębski, deed dat aanvankelijk in de pianofabriek *Lichtenstat*, maar richtte nadien een eigen bedrijf op waarmee hij in 1841 de titel van koninklijk fabrikant won. Daarnaast kozen enkele Polen voor een meer technisch beroep, dat zij veelal in België zelf leerden. Toen Jan Józef Rekiert in 1834 in Brussel aankwam, noemde hij zichzelf een draaier; twee jaar later was hij al een mecanicien, en in 1848 stond hij als spoorwegmecanicien geregistreerd. De chemicus Piotr Kopczyński deed zelfs enkele – weinig succesvolle – uitvindingen, zoals een sigaar die voorzien was van een systeem met een lucifer die hem automatisch aanstak.¹⁴

Daarnaast waren er ook veel Polen tewerkgesteld in de handel- en diensten-sector. Zes werkten als huisbediende (knecht, huisleraar, klerk,...). Drie anderen waren tewerkgesteld in een reiscompagnie of als spoorwegbediende. Nog twee anderen probeerden een handel op te zetten in schilderijen. Verder waren er rond 1837 ook twee wijnhandelaars. Zij waren niet de enige Polen die dat deden: voor of na 1837 sleten ook drie andere Polen wijn en andere drank. Dat lijkt misschien een typische beroepsvoorkeur van Polen, maar dat is het niet: De Schaepdrijver (1990, 39) schrijft dat "the drink trade was of paramount importance" voor Brussel en "a constant feature of the town's economy".

Ook deze Poolse wijnhandelaars maakten dus deel uit van de Brusselse eigenheid. Net als kunstenaars, intellectuelen, handelaars, bedienden en gespecialiseerde ambachtslui gaven zij mee vorm aan de groeiende stad en maakten zij gebruik van de arbeidsmogelijkheden die haar expansie bood. De bloeiende sectoren waren niet van industriële aard. Integendeel, Brussel groeide in de 19de eeuw uit tot een plaats waar de gegoede burgerij, die leefde van elders gevestigde industrieën, resideerde en werkte. Brussel werd de hoofdstad waar politieke en economische beslissingen genomen werden, zodat het establishment er als het ware automatisch neerstreek. Dat wil niet zeggen dat er in Brussel niets meer geproduceerd werd. Integendeel, de rijke burgerij vroeg om huispersoneel en luxegoederen, om artistiek en intellectueel vertier. Naar deze beroepen was een grote vraag, en buitenlandse nieuwkomers, ook ballingen, waren er daarom oververtegenwoordigd.

¹⁴ *Polski Słownik Biograficzny* [F.Z. Jastrzębski]; BSA, Politiearchief MM-31; BSA, Huwelijk 1836/173 en Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (AMBZ), Réfugiés I 278 (2.1848) [J.J. Rekiert]; Lelewel, *Listy Emigracyjne...*, II 193 [P. Kopczyński].

Omgekeerd waren er ook enkele Polen die aan de andere kant van de economische balans stonden en in Brussel uitsluitend consumeerden. Figuur 2 telt drie renteniers: de gebroeders Michał en Wincenty Budzyński en graaf Wincenty Tyszkiewicz.¹⁵ Op de eerste na, die een tijdje opvoeder was voor de kinderen van de laatste, hebben zij in België nooit gewerkt en leefden zij van de opbrengsten van gronden in Oostenrijks Polen, waar er geen confiscaties plaatsgevonden.¹⁶ Ook deze Poolse *propriétaires* pasten helemaal in het profiel van de Brusselse immigrant. Volgens De Schaepdrijver (1990, 73, 143) leefde zelfs bijna 15% van de buitenlandse nieuwkomers in Brussel van zijn kapitaal (tegenover 4,1% van de totale Brusselse 'beroepsbevolking').

Uiteindelijk is er slechts een miniem aantal atypische beroepen. Onder de variacategorie zijn een leerlooier, glazenwasser, bankwerker, spion en marktkramer opgenomen. Daarnaast wijst de figuur ook op enkele landbouwers, maar zij woonden buiten Brussel (in Tihanges bij Huy). Twee onder hen waren voormalige parlementsleden en dus mogelijke renteniers (al schreef één van hen, Jan Ledóchowski, in 1838: "Wij leiden hier een echt dorpsleven, en hebben zelfs een klein boerderijtje. De tijd gaat vrij aangenaam voorbij, want er is geen werk tekort").¹⁷

Omgekeerd werd slechts één beroepscategorie waar De Schaepdrijver een oververtegenwoordiging van immigranten aantrof, niet ingevuld door Poolse vluchtelingen: de *business occupations* als grossiers, makelaars, bankiers en verzekeraars. Polen vormen zelfs een duidelijke uitzondering op de regel dat "the further away foreigners had come, the more likely they were to be businesspeople or professionals" (De Schaepdrijver, 1990, 66, 75). Hier komt het basisverschil tussen politieke en economische migranten opnieuw aan de oppervlakte. De Polen waren om een andere redenen geëmigreerd dan deze zakenmensen: niet uitsluitend ge-pull-d door de economische mogelijkheden, maar zeker ook ge-push-t door de politieke en militaire nederlaag. Bovendien hadden de meeste ballingen te weinig startkapitaal om zich tot de economische elite op te werken.

¹⁵ Brussels Stadsarchief (BSA), Huwelijk 1834/890 en 1845/762 [W. Tyszkiewicz]; BSA, Politiearchief MM-41, BCZ, Ew-1360 [W. Budzyński]; BSA, Politiearchief MM-41 en BCZ, Ew-1360 [M. Budzyński]. Meer gegevens hierover uiteraard ook in Budzyński, *Wspomnienia z mojego życia...*, 1880.

¹⁶ PAN, 1840, 65-67, 82-83 en 88-89 (brieven van J. Skrzynecki aan W. Wielogłowski) en BPP, 533, 215-220 (J. Skrzynecki aan C. de Montalembert; Brussel, 31.3.1840).

¹⁷ PAN, 2210/9, 1 (J. Ledóchowski aan S.E. Koźmian; Tihanges, 15.6.1838).

Toch is duidelijk dat de meeste Poolse vluchtelingen een normaal, en voor nieuwkomers zelfs typisch beroep uitoefenden, zichzelf financiële zekerheid gaven en een nieuw bestaan opbouwden in ballingschap. Verscheidene Polen verdienden goed, ook de 'zelfstandigen' – de wijnhandelaar Ignacy Cyryna bijvoorbeeld noemde zich "niet arm".¹⁸ Uiteraard waren er sociale drama's van schulden, krankzinnigheid (in april 1842 sprak Lelewel van het vijfde geval van waanzin onder de Polen in België) en zelfmoord (zeker drie gevallen), maar dat was niet typisch voor ballingschap alleen (*Ibid.*, 71).¹⁹ Uiteindelijk is de grote conclusie van deze paragraaf dat ballingen veel meer op gewone migranten leken dan tot nog toe werd verondersteld. Enkele beroepen die zij in grote getale uitoefenden waren wel typisch voor Polen of vluchtelingen, maar de anderen pasten volledig in de stratificatie van nieuwkomers in Brussel.

In welke mate het beroep een factor was bij de definitieve vestiging van de migranten, is moeilijk na te gaan, maar het is opvallend dat van de 97 Polen die in 1837 in België woonden en waarvoor een beroep teruggevonden is, er 80 langer dan vijf jaar, en 62 zelfs langer dan tien jaar zijn gebleven. Dat is een opvallend verschil met de resultaten in figuur 1, die had aangetoond dat bijna de helft van de Polen minder dan vijf jaar in België woonde (al wordt dit mee verklaard door het feit dat blijvers meer sporen hebben nagelaten over hun beroep).

3. HUWELIJKEN EN KINDEREN

Een mogelijk nog belangrijkere factor voor vestiging en integratie is een gemengd huwelijk. De meeste Polen waren immers partnerloos in België gearriveerd. Niet iedereen onder hen was vrijgezel: enkelen verklaarden expliciet aan de Brusselse politie dat zij hun vrouw in Polen hadden achtergelaten (de meesten hadden de grens met Pruisen of Oostenrijk samen met hun legercontingent overgestoken).²⁰ Hun echtgenotes kwamen hen niet achterna omdat zij hoopten op een snelle terugkeer, schrik hadden voor het onzekere bestaan in ballingschap en, na enkele jaren, van hun man vervreemd moeten geraakt zijn. In totaal zijn er slechts een handvol echtgenotes bekend

¹⁸. BCZ, Teka I. Cyryna (brief aan het Hôtel Lambert van 25.5.1853).

¹⁹. Lelewel, *Listy Emigracyjne...*, III 6 (1.4.1842).

²⁰. Bijvoorbeeld Józef Lisowski ("Joseph Lischoski") en August Kwaśniewski; zie BSA, Politiearchief MM-30 (2.1834).

die hun man volgden in ballingschap in België, en dat waren meestal vrouwen van aristocraten of hoge officieren.

Ook met dit overwicht aan alleenstaanden passen de Polen volledig in het profiel van de buitenlandse immigrant in Brussel in het midden van de 19de eeuw. De Schaepdrijver rekende uit dat die voor 57,4% uit mannelijke vrijgezellen bestond, voor 25,2% uit vrouwelijke vrijgezellen, voor 7,5% uit kinderloze koppels en voor 9,9% uit gezinnen. Het enige belangrijke verschil is dat er zich onder de Polen bijna geen ongehuwde vrouwen bevonden. Toch is ook dat een bevestiging van De Schaepdrijvers conclusies dat "the border migrants [dus uit de grensprovincies in Nederland, Frankrijk en Duitsland] were more often women" en dat "women are more mobile, but men more often move longer distances" (*Ibid.*, 64).

Doordat er ook weinig Poolse vrouwen beschikbaar waren op de Belgische huwelijksmarkt, waren de meeste huwelijken van Poolse ballingen gemengd. Van slechts drie Polen is geweten dat zij in België met een landgenote zijn gehuwd (allemaal na 1846), en daarnaast zijn er ook twee ballingen in Oostenrijks Polen gaan trouwen. Dat is vrij weinig tegenover de 48 bekende gemengde huwelijken. De representativiteit van dat aantal is onduidelijk (al dient benadrukt dat de gegevens uit uiteenlopende bronnen komen), en daarom is het gevaarlijk om uitspraken te doen over de verhouding gehuwden en ongehuwden. Wel zijn andere conclusies mogelijk.

Zo is het opvallend dat de huwelijken op zeer uiteenlopende momenten plaatsvonden. Sommigen gaven hun jawoord al enkele jaren na hun vertrek uit het vaderland: één in 1833 en telkens twee in 1834 en 1845. De meesten huwden echter tussen 1836 en 1840, met piekjaren in 1836, 1837 (telkens vier huwelijken) en 1839 (vijf huwelijken). In de jaren 1840 en 1850 stapte jaarlijks een tweetal Polen in het huwelijksbootje.

Betreffende de beroepen van de echtgenotes vallen twee zaken op. Enkele vrouwen oefenden hetzelfde beroep uit als hun Poolse echtgenoot, en een opvallend aantal Polen trouwde met welgestelde vrouwen. Van zeker vijftien echtgenotes wordt in de bronnen vermeld dat ze rentenierden of rijk waren. Alojzy Michałowski leidde twee jaar na zijn huwelijk in 1837 een atelier met tien werknemers, dat hij met de steun van zijn schoonfamilie had opgericht.²¹

²¹ BSA, Politiearchief MM-32 en Lelewel, *Listy Emigracyjne...*, IV 312 (14.9.1856).

In een ongepubliceerd reisverhaal uit 1840 schreef Franciszek Gawroński dat de vrouw van Antoni Froelich

"uit het huis Solipins [Salvijs] kwam, de dochter was van een geleerde Vlaming die een groot werk schreef over Indië, en haar moeder voor de tweede keer gehuwd was met de Heer Riquart, de Belgische minister in Stockholm".

Volgens het huwelijksdossier op het Legermuseum was haar vader de voormalige gouverneur van West-Vlaanderen en hoogleraar aan de rechtsfaculteit in Gent.²² Wat deze vrouwen in een Poolse echtgenoot (en vaders in een Poolse schoonzoon) zagen, is uiteraard moeilijk te bepalen, al waren vooral Poolse officieren in het Belgisch leger rijk getrouwd.

Nog opvallender is dat een deel van de echtgenotes niet van Belgische afkomst was. Zeker zes, en misschien wel acht vrouwen kwamen uit Engeland, zeker drie uit Frankrijk en mogelijk één uit Nederland. Wellicht speelden het vreemdheidsgehalte in België en de migratie-ervaringen die deze partners met elkaar deelden, een rol bij het tot stand komen van hun relaties. Opnieuw toont dit de verwevenheid van ballingen en andere nieuwkomers in het negentiende-eeuwse Brussel.

De meeste gemengde huwelijken leidden tot een definitieve vestiging in België. Twee Polen volgden hun Engelse echtgenote naar Groot-Brittannië, drie anderen gingen in op de amnestie van de nieuwe tsaar Aleksander II in 1856, één verhuisde na 1848 naar Italië en vijf trokken naar Frankrijk, maar van alle anderen, meer dan drie kwart, wijzen de jongste gegevens op een verblijf of een overlijden in België. Een gemengd huwelijk was dus meestal een factor in de integratie van de vluchteling in de nieuwe samenleving.

Dat betekent niet dat de ballingen de banden met hun vaderland na hun huwelijk zomaar doorknipten. Integendeel, ondanks een gemengd huwelijk bleven sommigen onder hen zich voor de Poolse zaak inzetten. Adolf Dembiński, die zich in 1839 terugtrok op het landgoed van zijn echtgenote in het Luxemburgse Hondelange en daar zeker dertig jaar afgezonderd van zijn landgenoten leefde, wou nog in 1879 een *Association des Polonais* oprichten.²³ Anderen stuurden hun kinderen naar een Poolse school in Parijs of leerden hun vrouw Pools. Mevrouw Zabłocka, een dochter van de eigenaar

²². OSS, 5692, 49 (dagboek F. Gawroński, 1841-2) en Koninklijk Legermuseum (KLM), Huwelijksdossier 104.

²³. BCZ, Ew-1360 (over zijn vestiging in Hondelange); BPP, 545, 2657-2660 (A. Dembiński aan W. Zamoycki; Hondelange, 14.6.1867) en BSA, Politiearchief 193/XX.

van het Brusselse hotel Bellevue, werd in 1839 door enkele agenten van Metternich zelfs verdacht van spionage voor Polen (Kozłowski, 1973, 281).

Toch lijken dit uitzonderingen die onder de Poolse migranten graag benadrukt werden; in elk geval waren het tijdelijke fenomenen, die na enkele jaren uitdoofden. Geen enkele echtgenote zal zich volledig Pools gevoeld hebben, en onder de kinderen van gemengde huwelijken vinden we geen engagement voor Polen meer terug. Toen Casimir Stanislas Dembiński, de zoon van bovengemelde Adolf, het krantennieuws haalde met enkele uitvindingen (o.a. microfonen en batterijen voor telefonen), werd nergens naar zijn Poolse roots verwezen en werd hij expliciet "un Belge" genoemd; overigens was zijn naam al verbasterd tot "Dembisky". August Teyszerski werd zelfs generaal-majoor in het Belgisch leger en leidde de verdediging van Namen in 1914.²⁴

Men mag dus stellen dat de tweede generatie het land van haar vaders vergeten was. Alleen een telg van de derde generatie associeerde zich graag met Polen: Joseph Oborski. Enerzijds schreef en publiceerde deze in 1898 geboren kolonel over zijn grootvader, anderzijds nam hij ook deel aan het Poolse (anticommunistische) organisatieleven in de jaren 1960 (wellicht toen hij op pensioen was), hoewel hij geen Pools sprak.²⁵ Zijn geval is evenwel niet uitzonderlijk, en komt bijzonder mooi overeen met wat de broers Lucassen schreven over een studie van Italiaanse migranten:

"The invention of their Italian roots by the third and fourth generation immigrants, which results in a form of what Gans called 'symbolic ethnicity', does not signify major changes" (Lucassen & Lucassen, 1999, 23; met verwijzing naar Gans, 1979).

Alles bij elkaar ontkracht ook het huwelijksgedrag de stereotiepe beelden van ballingen. Een niet onaanzienlijk aantal Poolse vluchtelingen in België trouwde met een niet-Poolse vrouw, vaak zelfs een rijke, en meestal vormde dit een factor in de definitieve vestiging in België. In welke mate zo'n gemengd huwelijk typisch is voor negentiende-eeuwse immigranten in Brussel kan niet nagegaan worden – De Schaepdrijver heeft hiernaar geen onderzoek gedaan. Maar dat de Polen met dit gedrag op gewone migranten leken,

²⁴ KLM, Officierendossiers 8623 (met o.a. een artikel uit *Le Soir* van 10/2-3 (2.3-1.1896)) en 9733.

²⁵ *Biuletyn Związku Polaków w Belgii*, 4/37 (5.1975); The Polish Institute and Sikorski Museum (PISM), Papieren Stefan Glaser (Collectie 252/1 en /3) (uitnodiging van 11.11.1971 en activiteitenverslag van de NKWPB van 17.12.1967 tot 14.12.1969); PISM, Archieven Pools Ministerie van Buitenlandse Zaken in ballingschap (A.11.E 1273) (een dossiertje over Oborski, o.a. met zijn genealogie).

staat vast: migratieonderzoekers zijn het er over eens dat de meeste migranten zich integreren, en ballingen gingen met zo'n gemengd huwelijk dezelfde weg op.

4. BESLUIT

Daarmee onderschrijven ook deze gemengde huwelijken de voornaamste stelling van deze bijdrage: het vestigingsgedrag van Poolse vluchtelingen in België leek zeer sterk op dat van gewone, economische nieuwkomers in Brussel rond 1850. Elementen die ogenschijnlijk typisch lijken voor de romantische ballingen (en door vorige onderzoekers vaak zo voorgesteld werden), zoals een overwicht van ongehuwde mannen of een grote mobiliteit blijken in feite eigen aan alle buitenlandse nieuwkomers in Brussel. Uiteraard hadden de Poolse migranten enkele typische kenmerken, zoals een grotere *ethnic clustering* en een oververtegenwoordiging in bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt, maar op deze uitzonderingen na komt ook de beroepsstratificatie van de Poolse vluchtelingen en de levensstandaard bijna perfect overeen met die van de andere buitenlandse nieuwkomers in Brussel. Ballingen waren helemaal niet zo'n uitzonderlijke migranten als zij vaak worden voorgesteld.

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
BCZ	Biblioteka Czartoryskich (Kraków)
BPP	Biblioteka Polska w Paryżu (Parijs)
BSA	Brussels Stadsarchief
KLM	Koninklijk Legermuseum (Brussel)
AMBZ	Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (Brussel)
OSS	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław)
PAN	Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków)
PISM	The Polish Institute and Sikorski Museum (Londen)
VPID	Individueel Dossier Vreemdelingenpolitie

Bronnen

Archief

AMBZ: o.a. politieke correspondentie, verzameling Réfugiés.
 ARA: o.a. individuele dossiers vreemdelingenpolitie (VPID).
 BSA: o.a. politiearchieven en burgerlijke stand (huwelijken).
 KLM: o.a. officierendossiers en huwelijkdossiers.
 Egdocumenten en andere bronnen in Poolse archieven (o.a. PAN, BPP, OSS, BCZ, PISM).

Gedrukte en uitgegeven bronnen

Biuletyn ZPB [Związek Polaków w Belgii; Oddział w Brukseli] [vanaf 1.1979 Nowiny Brukselskie], 1972-1980, passim.
 BUDZYŃSKI (M.), *Wspomnienia z mojego życia. Napisał M.B. w 1860 roku*, Poznań, 1880.
Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging (1831-1853), H. WOUTERS (ed.), Leuven-Parijs, 1961 (ICHG-bijdragen 27).
 KONARSKI (S.), *Dziennik z lat 1831-1834. Przygotowali do druku B. ŁOPUSZAŃSKI & A. SMIRNOW*, Wrocław, 1973.
La Voix du Peuple, 1833-1834.
 LELEWEL (J.), *Listy Emigracyjne. Wydala i wstepem poprzedzila H. WIĘCKOWSKA*, 5 vols., Kraków, 1948-1956.
 MAROY, "Un épisode des relations polono-belges. Le séjour de Lelewel à Bruxelles", *Nation Belge*, 30.1.1929.
 SAINT-FERRÉOL (A.), *Les proscrits français en Belgique ou La Belgique contemporaine vue à travers l'exil*, Paris, 1875.
Sprawy Emigracji, 1837-1838.

Literatuur

BATTISTINI (M.), *Esuli Italiani in Belgio (1815-1861)*, Firenze, 1968.
 BILLEN (C.), "Kruispunt van culturen" in: R. HOOZEE (ed.), *Brussel. Kruispunt van culturen*, Antwerpen, 2000, pp. 19-25.
 CAESTECKER (F.), *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens*, New York-Oxford, 2000.
 CLAERHOUT (V.) & GODDEERIS (I.), "Between conservatism and radicalism. Wincenty Tyszkiewicz in Belgium (1833-1848)", *Roczniki humanistyczne*, L, 2002, no. 2, pp. 99-135.
 DE LANNOY (F.), "Une rupture diplomatique Germano-Belge au XIXe siècle. L'affaire Skrzynecki", *La Revue Générale*, LIII, 1920, no. 103, pp. 194-208 & 330-345.
 DE MAESSCHALCK (E.), *Karl Marx in Brussel (1845-1848)*, Brussel, s.d.
 DE SCHAEPDRIJVER (S.), *Elites for the Capital? Foreign Migration to Mid-Nineteenth Century Brussels*, Amsterdam, 1990.

- DE VOS (L.), "De smeltkroes. De Belgische krijgsmacht als natievormende factor, 1830-1885", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XV, 1984, nos. 3-4, pp. 421-460.
- DUFOIX (S.), "Les légitimations politiques de l'exil", *Genèses*, XXXIV, 1999, pp. 53-79.
- GANS (H.J.), "Symbolic Ethnicity: the Future of Ethnic Groups and Cultures in America", *Ethnic and Racial Studies*, II, 1979, pp. 1-20.
- GODDEERIS (I.), "Belgique – Terre d'Accueil. Perceptie en attractiviteit van België als gastland bij Poolse politieke migranten (1831-1846)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXIX, 1999, nos. 3-4, pp. 261-314.
- GODDEERIS (I.), "The First Years of Belgian Alien Policy: Decentralization Measures and Government Relief for Polish Refugees in the 1830s", *The Polish Review*, XLV, 2000, no. 1, pp. 65-96.
- GODDEERIS (I.), *De verleiding van de legitimiteit. Poolse 'Exilpolitiek' in België, 1830-1870 en 1945-1980*, ongepubliceerd doctoraal proefschrift (Promotor: L. Vos), Leuven, 2001.
- KOZŁOWSKI (E.), "Kariera szpiega. Franciszek Napoleon Szostakowski", *Studia Historyczne*, XVI, 1973, no. 2, pp. 277-282.
- KUYPERS (J.), *Les égalitaires en Belgique. Buonarotti et ses sociétés secrètes, d'après des documents inédits 1824-1836*, Bruxelles, 1960.
- LUCASSEN (J.) & LUCASSEN (L.), "Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives" in: J. LUCASSEN & L. LUCASSEN (eds.), *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, Bern, 1999², pp. 9-38.
- MERZBACH (C.), *L'Émigration polonaise en Belgique après 1830 et 1863*, Bruxelles, s.d. [Ook verschenen in (of met als reekstitel): *Le Flambeau*, XLIII, 1933, pp. 3-20].
- MORELLI (A.), *Fascismo e antifascismo nell' emigrazione italiana in Belgio (1922-1940)*, Roma, 1987.
- PANECKI (T.), "Les officiers polonais dans l'armée belge (1832-1853)" in: I. GODDEERIS & P. LIERNEUX (eds.), *1830. Insurrection polonaise – Indépendance belge*, Louvain-la-Neuve, 2001, pp. 89-95.
- PIÉRARD (L.) & PIERSON (M.-A.), *Belgique. Terre d'Exil*, Bruxelles, 1932.
- Polski Słownik Biograficzny*, Kraków, 1935-.
- QUAGHEBEUR (M.), "Een toevluchtsoord voor schrijvers en filosofen" in: R. HOOZEE (ed.), *Brussel. Kruispunt van culturen*, Antwerpen, 2000, pp. 36-43.
- RONIN (V.), "Tussen oorlog en hervormingen. Russen in België 1815-1861" in: E. WAEGEMANS (ed.), *Het land van de Blauwe Vogel. Russen in België*, Antwerpen, 1991, pp. 23-61.
- SHAIN (Y.), *The Frontier of Loyalty: Political Exiles in the Age of the Nation-State*, Middletown, 1989.
- VAN DOORSLAER (R.), *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België (1925-1940)*, Antwerpen, 1995.

Le comportement des exilés de l'époque romantique en matière d'insertion dans leur pays d'accueil. Les réfugiés polonais parmi les étrangers à Bruxelles au milieu du XIXème siècle

IDESBALD GODDEERIS

RÉSUMÉ

Les exilés politiques sont souvent considérés comme des immigrants exceptionnels. En effet, ils faisaient partie d'une élite culturelle ou politique et s'orientaient toujours vers leur patrie sans intégration dans leur pays d'accueil.

Cet article vérifie ce point de vue au moyen des exilés polonais au milieu du dix-neuvième siècle en Belgique. Il compare des aspects de leur établissement au comportement des autres étrangers (les immigrants habituels) à Bruxelles pendant la même période.

Le stéréotype de l'exilé mobile, vivant en camp volant, semble correct: plus de la moitié des Polonais restaient moins de cinq ans en Belgique, et plus des deux tiers d'entre eux moins de dix ans. Ceci n'était cependant pas exceptionnel pour les immigrants à Bruxelles à cette époque. Beaucoup d'étrangers déménageaient couramment d'une ville à l'autre. La migration se définit comme *an urban to urban flow*, et non pas comme un mouvement en sens unique d'un village à une ville de province, puis à une grande ville et/ou à la capitale. Seul le *ethnic clustering* semble typique. Un grand nombre de Polonais continuaient à se rencontrer, tandis que les immigrants d'autres nationalités n'avaient plus de contact entre eux. Certaines professions, comme officier de l'armée ou éditeur, étaient typiques pour les Polonais ou pour les exilés. Par contre, la plupart des autres professions étaient caractéristiques de l'ensemble des immigrants de cette époque à Bruxelles. La métropole belge se développait en un centre non-industriel, où une bourgeoisie habitait et consommait, en gagnant son capital ailleurs. Parmi les catégories professionnelles en expansion, où les exilés polonais étaient aussi bien représentés que les autres immigrants, on retrouve des professions qualifiées, artistiques, intellectuelles, et commerciales. La plupart des exilés gagnaient bien leur vie, contrairement à l'image classique de l'exilé pauvre et sans gîte.

Beaucoup de Polonais se mariaient avec des filles non polonaises. Parmi ces épouses, on remarque un grand nombre de femmes riches et étrangères (anglaises, françaises). Tout comme l'emploi fixe, le mariage aboutissait

souvent à un établissement permanent. Quelques familles mixtes entretenaient des contacts avec les milieux polonais en Europe occidentale, mais tous les membres connus de la seconde génération étaient devenus belges.

En résumé, cet article démontre que l'attitude des exilés ne différait pas tellement de celle des autres immigrants. La dichotomie classique entre ces deux catégories n'est donc certainement pas absolue.

Paths of settlement among romantic exiles. Polish refugees in the Brussels migrant profiles in the mid nineteenth century

IDESBALD GODDEERIS

SUMMARY

Political exiles are often perceived as 'exceptional' immigrants. They were part of a cultural or political elite, continued to focus on their home country and did not integrate in the host society. This article tests these common views by means of the case of Polish exiles in Belgium in the mid-nineteenth century. It compares aspects of their settlement process with the behaviour of other, 'normal' foreign immigrants in Brussels in the same era.

The stereotype of a mobile, wandering exile seems correct: more than half of the Poles lived less than five years in Belgium and more than two third of them stayed less than ten years. However, this was not exceptional for immigrants in Brussels in those years, who also regularly moved from one city to another (migration then was an urban to urban flow, and not a unidirectional move from village via provincial town to the capital or another big city). Only the higher degree of 'ethnic clustering' might be typical: a number of Polish exiles kept contact with each other, while most other migrants did not.

Some professions, such as army officers and publishers, were typical of the Poles or of exiles. However, most other professions the Poles practised were very characteristic of immigrants in Brussels in those years. The Belgian capital was developing into a non-industrial centre, where the bourgeoisie that made its money elsewhere, lived and consumed. Among the expanding professional sectors, where Polish exiles as well as other immigrants were

well represented, we find artistic, intellectual, skilled, and trade occupations. Most exiles earned their living, contrary to the classical image of the poor, homeless exile.

A lot of Poles married non-Polish girls in Brussels. Among their wives, there are remarkably high numbers of rich and of foreign (British, French,...) women. Just like a steady job, a marriage often led to permanent settlement. A certain number of mixed families kept contact with Polish circles in Western Europe, but all the known members of the second generation had become Belgians.

Altogether, the article shows that the behaviour of exiles was not so different from the one of other immigrants and that the classical dichotomy between the two groups is certainly not absolute.